

הפזורה היהודית הספרדית באימפריה העות'מנית במאות ה-19 וה-20 ובמדינות הירושה

מאת אסתר בנבסה

היחלשותה ההדרגתית של האימפריה העות'מנית והתפרקותה, ההשפעה העולה של המעצמות האירופיות והתעוררות הלאומים הביאו במאה ה-19 למערך חדש במזרח הקרוב, מערך שנקבע על-ידי לידת המדינות הלאומיות הצעירות בשטחים העות'מניים הישנים שבהם נמצאו מגורשי ספרד זה ארבע מאות שנה. כך היה במקרה של יוון, של סרביה ושל בולגריה. כאשר לבוסניה-הרצגובינה, שבה נמצא המרכז הספרדי החשוב של סרייבו, המכונה "ירושלים הקטנה", זו נכבשה ב-1878 על-ידי אוסטריה-הונגריה. המאה ה-20 אך הגבירה תהליך זה. יצירתן של מדינות לאומיות אלה לא שכרה את האחדות הספרדית, הגם שהיה על הספרדים להשתלב בהתפתחות הארצות שבהן השתכנו. לפחות עד 1912 התגוררה היהדות העות'מנית שממוצא ספרדי ברובה הגדול בשלוניקי ובערים של טורקיה של היום, כשריכוזים חשובים היו באיסטנבול, באדריאנופול ובערים האגאיות.

האימפריה העות'מנית נכנסה לתהליך המודרניזציה במאה ה-19 בכמעין הגנה עצמית מפני התוקפנות של האימפריאליזם האירופי. סדרה שלמה של רפורמות נתבצעה בלחץ המעצמות המערביות, מסוף המאה ה-18 ואילך. אלה האחרונות ביקשו להבטיח בדרך זו את האינטרסים הכלכליים שלהן, וכך בכך לדאוג לבטחון הנתינים הנוצריים שבאימפריה. הצו הקיסרי של גולקהאנה מ-1839 ופקודת הרפורמה של 1857 היו שלבים חשובים בתהליך זה של התמערבות. לכך מן ההנחות והמטרות השונות שבפקודות אלה בדבר מודרניזציה של המערכת, הבטיחו שתי תעודות אלה את שוויון כל נתיני



החכם באשי, ר' חיים נחום, קושטא

האימפריה, שוויון שאושר בחוק הלאומיות משנת 1869. צעדים אלה ביטלו את משטר הדימה (dhimma), כלפי המיעוטים. דבר זה לא מנע מהשיטה הארגונית האוטונומית למחצה, שהיתה בתוקף עד אז, להמשיך להתקיים ואף להתבסס בין השנים 1862 ו-1865, תקופה שבה זכו הקהילות הלא-מוסלמיות בחוקות המסדירות את תפקודן. התמסדות זו כלמה, בתורה, את ההשתלבות. אומנם נכון כי המדינה היתה עתידה מכאן ואילך להסיג את גבולה של אוטונומיה יחסית זו, שנהנו ממנה הלא-מוסלמים בתחומי האימפריה. ב-1835 עמדו היהודים לבחור, בערבות השלטונות העות'מניים, רב ראשי. ב-1865 הם זכו בחוק יסוד שכוון מנגנון חילוני מוכר באופן רשמי בתוך המנגנונים הקהילתיים. הרפורמה של הקהילות הלא מוסלמיות שאפה לריכוזיות, שהשלטונות העות'מניים היו מעוניינים בה בתקופה זו של תסיסה לאומית, שהשפיעה בעיקר על הקבוצות הנוצריות. רפורמות אלה לא הגיעו לכדי ארגון

מחדש של הקהילות, ובעצם לא יושמו באמת. המנהיגים הקהילתיים, שנבחרו והוכרו על-ידי העות'מנים, היו אמורים בתורם למלא תפקיד ריכוזי בקרב קבוצתם, דבר שמעולם לא עלה בידם לעשותו. בסיכומו של דבר, רפורמות אלה שימשו בעיקר לחיזוק עוצמתם של החילונים.

אף על פי שנותרו על הנייר, צעדים אלה, שפינו את הדרך לאמנציפציה של הלא-מוסלמים בתוככי האימפריה, ובייחוד של היהודים, שמספרם היה כ-150 אלף (כלי לקחת בחשבון את היהודים בעלי נתינות זרה) בשנים 1844 עד 1856, עודדו את האליטות היהודיות המקומיות שהתמערבו לצאת לדרך חדשה, בשיתוף האליטות היהודיות האירופיות, שפירשו התפתחות זו לאור נסיונם שלהם באמנציפציה, כפי שנתבצעה כבר בשלהי המאה ה-18.

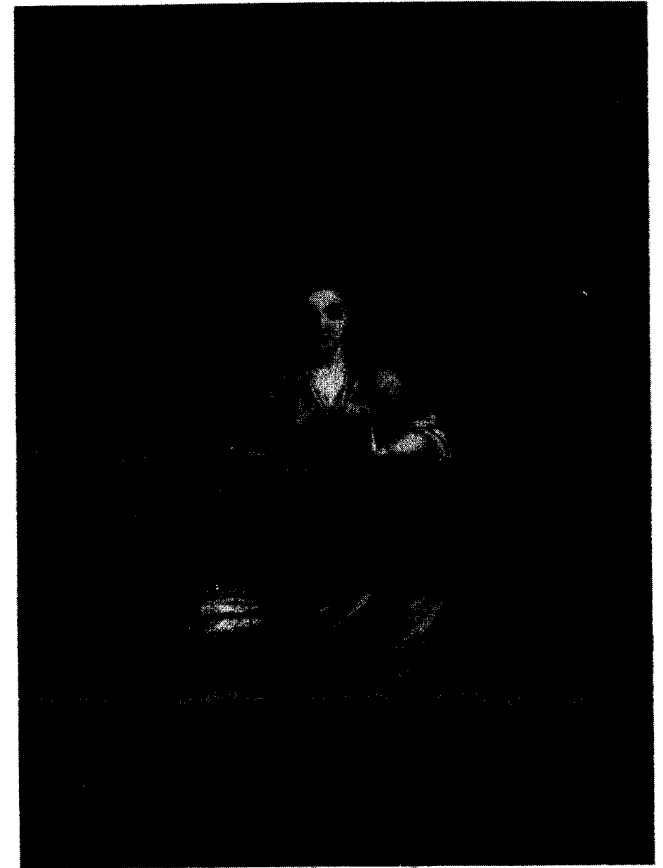
כבר ב-1840 הביאה עלילת דמשק את קיומה של יהדות המזרח לתודעת היהדות האירופית. מלכתחילה לא היה מדובר אלא בעלילת דם של רצח למטרות פולחן, אשמה שהיתה שגורה בתקופה זו, שבה המעצמות האירופיות, מטעמים פוליטיים שלהן, הסיתו את הקבוצות הדתיות האחת נגד רעותה. הדי פרשה זו הגיעו במהרה לאירופה ועוררו גל של סולידריות בעולמה של יהדות המערב, שנפגעה מקיומם המתמשך במזרח של שרידי עבר, שכשבילה עברו מן העולם, עם האמנציפציה. במערב הופיעו מאמרים על היהדות העות'מנית, שהדגישו את מצבה הרעוע. למעשה, תדמיתה מתערבבת עם זו של המזרח המוסלמי, והדיון המתקיים בנושא זה מלא בהתחסדות מתנשאת. בשל ההשתקפות השלילית שלה הופכת היהדות העות'מנית לגורם מכיך עבור היהדות המערבית, אשר נמצאה בתהליך של סיום השתלבותה בארצות מושבה, והפילנתרופים היהודים האירופיים התעניינו בעיקר בגורלה של זו המערבית.

המזרח היהודי מסתמך מכאן ואילך על הידיים המושטות לקראתו. יהדות זו, הסובלת מעוני ובטלה ממושכים, מצפה לגאולתה מבחורן. הבורגנות היהודית המקומית, הזקוקה לתימוכין שמחורן לאימפריה על מנת לבסס את מעמדה הפוליטי והכלכלי, חסרה את המבנה הבסיסי הדרוש כדי לרפא את המצב. צירוף הנסיבות היה אפוא נוח לתהליך של התמערבות, שעתיד לעבור תהפוכות רבות, הן בקרב כלל אוכלוסי האימפריה והן בקרב הקהילות היהודיות.

הקמתה של כ"ח (כל ישראל חברים) בפריז ב-1860 קשורה אף היא

אירופית, ומחילה אותו על יהודי הארצות המוסלמיות. ההתחדשות ("רגנרציה") של היהדות בארצות האיסלאם, שאותה היא מבקשת להביא ושהיא שלב ראשוני באמנציפציה, נעשית על-ידי החינוך. תוך שנים מספר היא פורשת באגן הים התיכון רשת חינוכית חשובה של בתי ספר לילדים ולילדות, הכוללת בתי ספר מקצועיים וחקלאיים. האימפריה העות'מנית מהווה יעד מועדף לפעולה זו, מה גם שהמדינה, שנחלשה, הניחה לדברים להתנהל באין מפריע. מוסדות אלה, שבעיקרון היו מיועדים לעניים, יישמו את תוכנית הלימודים של בתי הספר היסודיים הצרפתיים, שלה נוספה הוראת המקצועות היהודיים והשפות המקומיות. עד 1913 הקימה כ"ח, במרחב שבין מרוקו לאיראן, רשת שמנתה 183 מוסדות לימוד ו-43,700 תלמידים. כ"ח מערכת בהדרגה את היהדות הספרדית בתהליך ההתמערבות, או נכון יותר – ה"צרפתיות". היא תורמת ליצירת בורגנות פרנקופונית ממוצעת, שתפקידה להדביק את הפיגור של היהדות העות'מנית במשק כלכלי שנשלט על-ידי היוונים והארמנים, ולטפח את הערכים החדשים. כ"ח לוקחת על עצמה במובן מה מטלות של המדינה הלאומית האירופית המודרנית, ואף אותן משימות של המוסדות הקהילתיים שנחלשו. עד מהרה היא הופכת לקבוצת לחץ רבת עוצמה, המקבצת את היסודות המתקדמים של החברה היהודית המקומית, שאינם יכולים להגשים את תוכניותיהם במסגרת המוסדות הקהילתיים שבשליטת השמרנים. בסיכומו של דבר, היא מכנסת את מי שנדחו מן המרחב הקהילתי, ובדרך זו הם עושים את חניכותם המדינית בצפייה לימים טובים יותר.

אומנם כ"ח לא שאפה ליהפך לקבוצת לחץ, אך הדבר נעשה בעל כורחה. היא יצרה בבתי ספר אלה את הבסיס שישא יום אחד את שוחרי הקידמה, השואפים להצעיד את היהדות העות'מנית במסלול ההתמערבות. רשת החברות שלה והסתעפויותיה המגוונות פעלו אף הן לטובתה. גורמים אלה, שהיו בדרך כלל בעלי נתינות זרה (Francos), הזמינו את כ"ח לפרוש את הרשת החינוכית שלה באימפריה. הם נתמכו גם על-ידי אינטלקטואלים שהיו פתוחים למערב, משכילים דוגמת יהודה נחמה, שכונה מנדלסזון הטורקי, ברוך מיטרני, אברהם דנון, אלי יצחק נבון (שהתכתב עם המנהיג הציוני נחום סוקולוב והיה ידידו של אליעזר בן יהודה, אחד מאבות תחיית הלשון העברית), וכן אחרים שתמכו בתוכניות אלה.



אשה ספרדייה רוקמת

לפרשת עלילת דמשק והיא מעניקה גוון אוניברסלי לסולידריות בעולם היהודי, על-ידי כך שהיא מוציאה אותה מן החוג הצר של הקהילה. כ"ח, שנוסדה על-ידי ליברלים בעלי רעיונות של המהפכה הצרפתית, לקחה על עצמה כשליחות להגן על זכויות יהודים נרדפים ולהאבק למען שחרורם, כשלנגד עיניה, כמובן, הדוגמה של האמנציפציה של יהדות צרפת (1790-1791) שעברה אידיאליזציה בתודעתם של מקימי כ"ח וראשיה. כ"ח מאמצת את הטיעון של יוזמיה שפעלו בתקופה של נאורות ובסביבה

לדוברי הלדינו, שלמרות תמיכתם במודרניזציה הם מחזקים את הזהות היהודית-ספרדית.

זוהי גם התקופה הגדולה של התרגומים משפות זרות של סוגים שונים של רומנים מעובדים ומקוצרים, המופיעים לעתים בצורת פלייטונים בעיתונים אלה. מתרגמים ומפרסמים ספרים פדגוגיים, ספרי היסטוריה, ביוגרפיות, ספרי מוסר, דרשות, ספרים על אודות החוקים העות'מניים — מיגוון המעיד על תאוה עצומה לידע. עורכים וממשיכים לכתוב פירושים תנ"כיים ביהודית-ספרדית, אלה הקרויים 'מעם לועז' (שהכרך הראשון שלו נתחבר על-ידי יעקב בן מאיר כולי, ונדפס ב-1730), יצירת מופת של הספרות העממית הספרדית. אגודות של השכלה קידמו אף הן, בתורן, מודרניזציה זו, שהיתה שם נרדף להתמערבות. על כל אלה יש להוסיף גם את האגודות של 'הבונים החופשיים', שנוסדו בדרך כלל על-ידי יהודים, וכמו כן את הפרדציה הסוציאליסטית של הפועלים בשלוניקי.

אחרי השקיעה שבאה בעקבות התנועה המשיחית של שבתי צבי, מתחילה התעוררות אינטלקטואלית ובצידה צמיחה כלכלית. עיר הנמל שלונוקי הופכת להיות במאה ה-19 מרכז מסחרי חשוב לסחר עם אירופה. משפחות סוחרים גדולות כמשפחות בורלא, גטניו, בוטון, ומשפחות תעשיינים ובנקאים כמודיאנו, אלאטיני, פרננדו ואחרות, ממלאות תפקיד חשוב, ומהן באה היוזמה למערב את היהדות העות'מנית.

כ"ח לא היתה קבוצת הלחץ היחידה שחדרה לקיסרות. אליה יש להוסיף את חברת העזרה ליהודי גרמניה (Hilfsverein der Deutschen Juden), שנוסדה ב-1901 על-ידי יהדות גרמניה וחתרה להשיג אותן מטרות כמו כ"ח, אך דאגה מצידה לטפח את השליחות הציוויליזטורית הגרמנית, את הציונות ואת 'בני ברית'. בהתחשב במקומה של כ"ח על לוח השחמט הקהילתי, מתייצבים שותפים חדשים אלה, בתורם, כקבוצות לחץ. היהודים המקומיים משתמשים בהם לצורכיהם שלהם. מאבקי הכוח שלהם — בהקשר המצומצם של הקהילה המייצגת את המרחב היחיד שבו יכול היה יהודי עות'מני להיות בעל אחריות ציבורית — נעשים חריפים, מה גם שהשיטה הפוליטית הקהילתית היא אוליגרכית, ואין אפשרות של חלוקת עוצמה. להיות בעל עמדה על לוח השחמט הפוליטי של הקהילה פירושו בעת ובעונה אחת גם טפס בסולם החברתי. מספר המקומות מועט ומספר המועמדים הוא רב. עם



בית ספר "אליאנס" בשלוניקי, לפני 1917.
ארכיון הצילומים, בית התפוצות, תל-אביב

במאה ה-19 נוצרת ומתפתחת עיתונות חשובה כחלק מגל זה של התמערבות המביאה לאוכלוסייה המקומית, בשפתה שלה, היהודית-ספרדית, את החדשות האחרונות מן המערב, והמשכילה אותה בנקודות שונות של החיים היומיומיים בשפה נגישה. ולבסוף, חינוך ההמונים נעשה בשפה היהודית-ספרדית, אך בה בשעה מנסה כ"ח לכפות את הצרפתית, וזו הופכת בהדרגה להיות סימן מובהק של טיפוס בסולם החברתי, ופותחת דלתות חדשות לאלה שהתמזל מזלם ופקדו את בתי הספר שלה. בתי הספר העדתיים והפרוטסטנטיים מאיצים אף הם התמערבות זו. אנו רואים כי בעשורים האחרונים של המאה ה-19 מופיעים עיתונים שאחר כך יזכו לחיים ארוכים, כמו 'אָל טיימפו' של דוד פרסקו ו'אָל טלגראפו' של יצחק גבאי באיסטנבול, 'לה בואנה אספרנסה' של אהרון חזן ו'אָל מָסָרְט' של אלכסנדר בן גיאת באיזמיר, ו'לה אפוקה' של סעדי הלוי בשלוניקי. נוסדים גם עיתונים בשפה הצרפתית כמו *Le Journal de Salonique* וה-*Aurore* באיסטנבול, אך למרות ה'צרפתיות' הדוהרת, מוגבל מספרם של דוברי הצרפתית יחסית

מהפכת "הטורקים הצעירים" ב-1908 ועם הרוח של הליברליזציה היחסית שנשבה בארץ, היהודים שוחרו הקידמה מקווים להיבנות מהמצב כדי להוריד את השמרנים מן ההנהגה. אלה הראשונים מעורבים בשורות כ"ח.

'חברת העזרה ליהודי גרמניה' והציונים שהשתייכו למחנה הגרמני ביקשו להאבק במחנה הצרפתי. בהכירם את העמדות הבלתי אוהדות של כ"ח כלפי הציונות, הציונים פתחו במעשי איבה. הם ניסו לנצל את הנסיבות החדשות על מנת לקדם את שאלת ארץ ישראל אצל הרשויות העות'מניות. לשם כך הם שאפו ליצור יחסי כוחות נוחים להם על-ידי ברית עם היהודים המקומיים. כיוון שהנכבדים היו בצידה של כ"ח, פנו הציונים אל ההמונים, אל נפגעי המודרניזציה המתנוונים בלוח, חסרי כל תקווה לשיפור מצבם. ביום המתאים יוכלו המונים אלה להטות את כף המאזניים. אמצעי אחר ליצירת יחסי כוחות נוחים מבחינתם היה להקים קואליציות עם מתנגדי כ"ח, עם 'חברת העזרה ליהודי גרמניה', המקווה להשתרש בחוזקה במקום, ואף עם השמרנים ואנשי הדת שהודחו על-ידי המתקדמים. 'בני ברית', אשר פתחה את לשכותיה באיסטנבול ב-1911, מצאה את עצמה לצד הציונים וכנגד כ"ח. הציונים רכשו את העיתון הלאומי הטורקי *Le Jeune Turc*, כדי לחדור לחוגים עות'מאניים. כמו כן ניסו לנטרל את העיתונים תומכי כ"ח (שהיו קשורים אליה), כגון *Le Journal de Salonique*, 'לה אפוקה' ו'אל טיימפו', אך הדבר לא עלה בידם. הם הקימו עיתון בעברית, 'המבשר', שכוון אל החוגים העבריים, רכשו שליטה והשפעה בעיתון בשפת הלדינו 'איל ז'ודיו', וב-*L'Aurore* בשפה הצרפתית כדי לפנות לפרנקופונים. גם ב'איל אבניר' בלדינו, עיתון שלוניקאי, זכו להשפעה דרך עורכו שהיה ציוני נלהב. מערכת עיתונות זו, שאליה מיתוספים כתבי עת רבים אחרים, הונהגה על-ידי פעילים ציוניים דוגמת ויקטור יעקובסון מרוסיה, שהקים את הנציגות הציונית הרשמית הראשונה בארצות האיסלאם, באיסטנבול ב-1908, תחת מסווה של חברה בנקאית, ה-*Anglo-Levantine Banking Company*; המנהיג הרוויזיוניסטי לעתיד זאב ז'בוטינסקי, עיתונאי מזהיר; וכן דמויות בולטות אחרות. למרות כל המאמצים הללו, לא הצליחו הציונים לשנות באורח כולל את מדיניות העות'מנים ביחס לארץ ישראל ואף לא לבטל את הגזירות על העלייה ועל רכישת הקרקעות שנקבעו על-ידי השלטונות בשלהי המאה ה-19. לעומת זאת הם עוררו מתחים בחיים הקהילתיים. באמצעות מלאכת תעמולה,

קניית עיתונים או יצירת עיתונים חדשים, וייסוד אגודות מרובות ומקומות בילוי עבור השכבות הנמוכות בחברה היהודית, הם רכשו לעצמם קהל תומכים גדול. במהלך המאבק על השלטון, התייצבו נפלטי המשטר החדש בקהילות לצד הציונים. הציונות מצידה תרמה להתמערבות האוכלוסיות המקומיות על-ידי הפוליטיזציה — במובן המודרני של המושג — של החיים הקהילתיים.

לא רק ההמונים אלא גם שכבות הביניים העולות והמבקשות אחריות, תלמידים לשעבר של כ"ח, אינטלקטואלים שנחלו אכזבה מצד שוחרו הקידמה, שקודם העניקו להם את תמיכתם ומשהגיעו לשלטון הפכו שמרנים כקודמיהם, ובייחוד הצעירים — כל אלה הצטרפו לשורות הציונים.

הקמת הרפובליקה ב-1923 בישרה רעות לציונות. שורה של צעדים לאומניים בצירוף סדרת הטרדות הפחידו את היהודים, שהחלו לבקש את ישועתם בהגירה לאירופה, לאמריקה הלטינית ולארצות-הברית, שכן חלקם לא יכלו לעלות לארץ ישראל מפאת חוסר תעודות (סרטיפיקטים). הגל הזה, שנמשך עד סוף שנות השלושים, מהווה את הגל הגדול השני של היציאות. הראשון היה בעקבות הנהגת שירות צבאי ללא-מוסלמים ב-1909. בשנת 1926, בלחץ השלטונות הטורקיים, היו היהודים הראשונים שוויתרו על זכויותיהם כמיעוט, זכויות שניתנו בהסכם לוזאן (1923), ועד מהרה חזרו החזיקו אחריהם קבוצות דתיות לא-מוסלמיות אחרות. הפוגרומים האנטי-יהודיים בתראקיה, שארעו ב-1934, נתנו דחיפה להגירה. לאחר הקמת הרפובליקה ירדה הציונות למחתרת, כי השלטונות אסרו על קיום כל ארגון בעל זיקה חיצונית. מאותה סיבה מולאמים בתי הספר של כ"ח בין 1924 ל-1925.

אחרי הפוגרומים האנטי-יהודיים של תראקיה ארע מקרה נוסף של הטלת מס על הרכוש (*Varlik vergisi*), שנגע בעיקר ללא-מוסלמים ובפרט ליהודים. הגם שהציונות עברה למחתרת, ולמרות המספר הזעום של הסרטיפיקטים שהוענקו בין 1943 ל-1944, כ-4,000 יהודים יצאו לארץ ישראל. למעשה, לא זו בלבד שהיהודים המקומיים נשאו בהטרדות של השלטונות הטורקיים, הם סבלו גם מהזנחה מצד הסוכנות היהודית. במרוצת מלחמת העולם השנייה, מבין 80 אלף יהודים טורקיים שהיו אז בטורקיה, כחמישה אחוזים עזבו לארץ ישראל תוך פחות משנה. תולדות הציונות בטורקיה הן סיפורה של ציונות

מחתרית, עם כל הקשיים שבהפצת האידיאולוגיה ובחינוך הנוער הנובעים מכך.

טורקיה אומנם נותרה נייטרלית בזמן המלחמה, אך היהודים המקומיים חששו מהשלכות מקומיות של העימות העולמי. מלבד המהלומות שספגו מלמעלה, ובייחוד הגיוס הכללי (גיוס 20 קבוצות של גילאים שונים מבין הלא-מוסלמים לעבודות כפייה) והמס על הרכוש, העיקה עליהם האנטישמיות היומיומית. מחנות העבודה באנטוליה — המפורסם ביניהם היה אשקאלה (Askale) — שאליהם הוגלו אלה שלא יכלו לשלם את מס הרכוש, השפיעו גם על אלה שלא הובלו אליהם. זוהי גם הסיבה, שעם פתיחת הגבולות ב-1949 עלו לישראל, למעלה מ-30 אלף נפש, יוצאי השכבות העממיות, וכן גם בני מעמד הבורגנות הזעירה, ובייחוד צעירים. בשנות החמישים, נתרבו העולים, וניתן לומר שמאז מלחמת העולם השנייה ועד שנות החמישים עלו כ-40% מיהודי טורקיה לישראל; 10% מהם שבו לטורקיה על מנת לחזור שנית לישראל אחר כך.

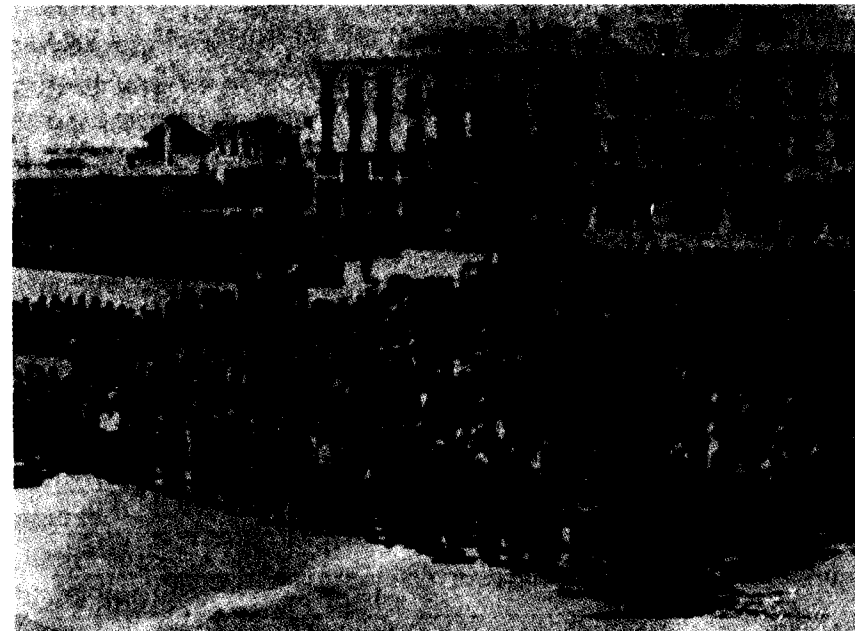
כיום הקהילה היהודית בטורקיה אינה אלא השתקפות חיוורת של מה שהיתה בעבר. נותרו עדיין בין 15 אלף ל-20 אלף יהודים, שנראה שהשתלבו היטב בחברה, אך הם עדיין רואים עצמם יהודים הקשורים אל מסורותיהם; כך הם נתפשים על-ידי החברה הסובבת.

בארץ השכנה, בולגריה, המאבק בין אנשי כ"ח ואוהדיהם ובין הציונים היה עז גם כן. ההתנגדות לציונות באה, מניה וביה, בשלב מוקדם מאוד מקרב הנכבדים המנהיגים. היא החלה מאז שהותו של מרקו ברוך (1872–1899) שם ב-1895. הרעיונות הלאומיים שנבעו מתנועת 'חובבי ציון' חדרו לבולגריה בדרך עקיפין באמצעות העיתונים בשפה העברית והאישים שהיו קשורים לתנועה ובאו מרוסיה כדי לשהות בבולגריה. לפני סוף המאה ה-19 החלו להיווצר חברות להתיישבות כמעט בכל מקום. כמה וכמה גורמים חברו יחדיו: הזדהותם של היהודים הבולגרים עם תנועת העצמאות הבולגרית (שבה לא לקחו חלק), הגורל שיועד לטורקים לאחר שחרור בולגריה מהעול העות'מני, התפתחותה של מדינה לאומית צעירה זו בתהליך התבססותה, הסובלנות של ממשלת בולגריה כלפי הציונות שלא הפריעה לה, העובדה שארץ ישראל היתה עות'מנית ושלבולגריה היתה אהדה מועטה לעות'מנים — מכלול גורמים זה איפשר ללאומיות היהודית, לאהבת ארץ ישראל

ולציונות ולמרכיביה השונים להתפתח במהירות בארץ זו ולגבור תוך זמן קצר על התנגדות הנכבדים תומכי כ"ח. דווקא המתנגדים הראשונים לכ"ח ולחדירתה לאזור היו אלה שהתייצבו הפעם לצידה, כדי ללחום בציונים. עם זאת, היו מרבית הציונים המקומיים כוגרי בתי הספר של כ"ח. מ-1906, למרות הסחיטות, בעיקר הכלכליות, של הנכבדים, ולמרות הצעדים שנקטו אצל המנהיגים כדי להכשיל את התנועה ולבלום את התרחבותה, השתלטו הציונים על בית הספר היהודי הראשון. ב-1912 גורשה כ"ח ממערכת החינוך בבולגריה, והוראת העברית נתבססה בבתי הספר. הציונים השתלטו על כל המערכת החינוכית. ערב מלחמת העולם הראשונה היו הם רוב בכל המוסדות היהודיים. מצב זה נמשך עד מלחמת העולם השנייה. לאחר מכן, למרות נוכחות מספר קטן של קומוניסטים ב'קונסיסטואר', הוסיפו הציונים לשלוט. הציונות הגיעה לכל מגזרי האוכלוסייה. היה זה נחשול אמיתי, שהביא להגירה המונית של יהודים בולגריים, למעלה מ-50 אלף, בשנים הראשונות שלאחר הקמת מדינת ישראל. הציונות הבולגרית, שהיתה הדינמית ביותר בעולם הספרדי במזרח, שימשה כמגדלור וכמופת לקהילות השכנות. הציונים פיתחו במקום רשת מרשימה של אגודות, עיתונים רבים, כגון *Carmel*, 'השופר', *Evreyski Glas* (הקל היהודי), *El Dia*, וחיים ציוניים אינטנסיביים פרחו בקרב שכבות האוכלוסייה.

הציונות בשלונקי, עיר ואם בישראל, עברה שלבים אחדים. עד לכיבוש היווני היתה זו ציונות צנועה; אחר כך באה פריחה. הצהרת בלפור ב-1917 פתחה אופקים חדשים, בייחוד לאור העובדה שהציונים נתמכו באורח מקומי על-ידי הרשויות. החל מהכיבוש היווני פועלת הציונות כלאומיות גלונית הדואגת יותר לבעיות מקומיות מאשר להגירה. בתקופה העות'מנית, בגלל סיבות מסיבות שונות הנובעות מעניין הנאמנות למדינה, לא יכלה הציונות להתמקד בשאלת ארץ ישראל וההגירה אליה. לאחר מכן הציונות הופכת להיות לאומיות. המיליטנטיות הציונית מכוונת לעניינים מקומיים, למדיניות קהילתית ולאומית, ולפיתוח העיתונות וחברות הצדקה. המקרה של שלונקי הוא דוגמה מופתית לשילוב שחל בין הציונות לפעילות פוליטית, וזאת בשל המבנה ההיסטורי של העיר ובגלל המעמד שהיה לתושביה היהודיים. לאומיות מזהה זו התפתחה לאור היום, שכן הציונים נבחרו דרך קבע למוסדות הפרלמנטריים והסנאטורליים. זו היתה ציונות בעלת אופי בורגני. החל

מהפוגרום של קמפבל (Campbell) ב־1931 אנו מוצאים לצידה של הציונות בעלת האופי הגלוחי, ציונות אקטיבית מימין ומשמאל, המכוונת לעבר הגירה לארץ ישראל. למעשה היתה זו האנטישמיות שהפנתה את הציונות בכיוון זה, והאיצה את התמזגותן של מגמות שונות מתוך כוונה להוציא לפועל את התוכנית. ב־1929 היו בבעלותה של קהילת שלוניקי 14 כתבי עת; מתוכם היו 7 יומונים, שלושה בצרפתית וארבעה ביהודית־ספרדית, שבמרבית המקרים היו להם בין 1,000 ל־2,000 קוראים. עשר שנים מאוחר יותר, ערב מלחמת העולם השנייה, היתה האווירה השלטת בשלה לאינטגרציה. בתי הספר היהודיים נתרוקנו, ותנועות הנוער הציוני לא משכו יותר קהל רב. הציונות נתקיימה ללא תרבות ציונית, ללא מנהיגות אמיתית, בדומה למצב בטורקיה השכנה. הדיקטטורה של מטאקסס (Métaxas) פגעה קשות. היתה זו פשיטת רגל של התנועה הציונית, שהפכה להיות חלק בלתי נפרד של החיים הקהילתיים והגנה על הזהות היהודית מול רצון השלטונות לשים קץ לתופעות ייחודיות אתנו־לאומיות.



אלפי יהודים משלוניקי נקראו על־ידי הגרמנים להתייצב ב'כיכר החרות' שבעיר

מלחמת העולם השנייה עשתה שמות באוכלוסייה היהודית של יוון. מ־75 אלף יהודים שלפני המלחמה לא נותרו בה אלא 8,000 עד 9,000. הציונים ניסו להשיג סרטיפיקטים כדי לשלוח את יתומי המלחמה לארץ ישראל, וכך 200 עד 300 משפחות ששאפו להגר אליה. נעשה ניסיון לארגן את הציונות ולייסד כלי ביטוי שיתן חיות לתנועה. שלוניקי הפכה למדבר שממה יהודי, ונותרו בה 200 יהודים בלבד. בשנות ה־50 שלאחר הקמת מדינת ישראל לא היתה היהדות היוונית אלא צל של העבר. לא היתה עוד הסתדרות ציונית. אלה שעלו לארץ ישראל לפני המלחמה, בעקבות פוגרום קמפבל, נחלצו ממלחמת המוות במחנות ההשמדה ונותרו עדים לתקופה המפוארת של הציונות בעיר זו.

הציונות באזור הרב־לאומי, שבעתיד יהפוך ליוגוסלביה, פעלה בקרב יהדות המורכבת מאשכנזים ומספרדים. עברם של גורמים אלה, והימצאותם תחת משטרים שונים על פי החלוקה הגיאוגרפית שלהם וכתוצאה מכך מידת השתלבותם בסביבה, השפיעו עליהם באורח ניכר. בסביבה ספרדית הקרובה למסורת כמו זו של בוסניה־הרצגובינה, הציונות פעלה באורח שונה מאשר בקרואטיה, בוויודינה ובסרביה, שבהן נמצאו היהודים בתנאי סביבה נוחים להשתלבות. הקמתה של ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים אחרי המלחמה הגדולה, הביאה במגע שתי קבוצות יהודים בעלי תרבויות שונות: האשכנזים מהשטחים ההבסבורגיים והספרדים מהשטחים העות'מניים. הסביבה הסוציו־מדינית, שבה חיו אוכלוסיות אלה, ויחסן לזהותן היהודית השפיעו על יחסן כלפי הציונות. מול האשכנזים, אשר היוו שני שלישי של היהדות היוגוסלבית ואשר התגוררו בחלקים היותר עירוניים והיותר ממוערבים שבצפון, היו הספרדים, אשר שכנו באזורים העניים של הדרום והמזרח. בכל מקרה תפקיד חשוב בחדירת הציונות לאזור זה מילא הקשר של האזור עם וינה, שבה היה מקום מושבה של ההנהלה הציונית הראשונה, ומצד שני, המגע עם ארצות אחרות במזרח אירופה ובמרכזה, שהיו פעילות מנקודת המבט הציונית, ומאוחר יותר גם עם בולגריה, אחותה הספרדית של הציונות. המנהיגות הציונית נמצאה, מוקדם מאוד, בידי האשכנזים. בשנות העשרים ניצבה יוגוסלביה במקום ה־21 בתרומתה לקרן הקיימת לישראל. המגמה הכללית השלטת היתה זו של הציונות הכללית, ללא כיוון של הגירה לארץ ישראל, ציונות בדומה לזו של אירופה המערבית, מקום שבו סברו כי אכן יש הכרח לייסד את הבית הלאומי היהודי בשביל אלה הזקוקים לו. ב־1939

שלחה היהדות היוגוסלבית — אשר מנתה 70 אלף נפש ששליש מתוכם ספרדים — לקונגרס הציוני הכ"א 6 נציגים, מה שמוכיח מעל לכל ספק שזו היתה אוכלוסייה פעילה, התורמת רבות למימון המפלגה. בסופו של חשבון, היתה ההגירה לארץ ישראל עד ל-1941 מוגבלת מאוד בשל גזירות 'הספר הלבן'.

הציונות באזורים אלה נשלטה כאמור בידי האשכנזים. התעמולה הציונית, התוכניות הציוניות, הלכו בכיוון זה. מאמצי המנהיגים הציוניים התרכזו בקרב היהודים, שהשתלבו בקרואטיה ובוויודינה. גישה זו לא היתה נחלת ההנהגה המקומית בלבד, אלא היתה מאפיין קבוע במדיניותה של ההסתדרות הציונית. המנהיגים הציוניים מהאזור התרבותי הספרדי התלוננו ללא הרף על כך שהסרטיפיקטים הושגו טיפין טיפין ועל חוסר התלהבותה של התנועה בעידוד ההגירה של אוכלוסיות אלו.

תולדות הציונות בקרב הספרדים של יוגוסלביה שלעתיד לבוא ולידת 'התנועה הספרדיסטית' הן בעת ובעונה אחת סימן ההיכר של ה"אשכנזיות" של הציונות והתגובה כלפיה. ה'ספרדיזם', שנולד בסוף המאה ה-19 בקרב היהודים הספרדיים של בוסניה, בהקשר האמנציפטורי של אירופה המרכזית, מצטרף למיגוון התגובות למודרניות. בעוד שהמודרניזציה דגלה בזניחת הפרטיקולריזם, הבליטה תנועה זו את ספרדיותה, לנוכח הסביבה האשכנזית. לעומת הציונות, המאחדת, בתור גורם של הצלה ואמצעי לשימור הזהות היהודית, נגד ההתבוללות. ב-1898 ייסדו סטודנטים ספרדיים, שלמדו בווינה והיו חשופים לאידיאולוגיות מערביות (כגון ויטה חיון מסרייבו, שמאוחר יותר יהיה המנהיג הרוחני של התנועה), את 'החברה האקדמית של יהודים ספרדיים — התקווה' (La sociedad academica de djudios espanyoles: Esperanza). הם חיפשו אחר אמצעים לעשות עבודה ארגונית ותרבותית בקרב היהודים הספרדיים על מנת להוציאם מתרדמתם ולהופכם לתורמים לקידום היהדות בכללותה, ומתוך דאגה לשימור המורשת הלינגוויסטית וההיסטורית הספרדית. מספר רב של אינטלקטואלים ספרדיים נטלו חלק באגודה זו. הדור שלאחר מכן, שלמד בזאגרב (קרואטיה), עיר שמבחינה יהודית היתה ברובה אשכנזית, ייסד בין שתי מלחמות העולם את האגודה המיוחדת שלו — Esperanza. לבסוף התגלגלה תנועה תרבותית זו לכדי תנועה אידיאולוגית. הספרדים ביקשו לפתח ציונות של-התפוצה, שמטרתה

להשיג הישגים בפזורה ובארץ ישראל, בעת ובעונה אחת. אפשר להבין טוב יותר את התפתחותה של תנועה זו בקרב היהדות הספרדית של בוסניה, אם ניקח בחשבון שיהדות זו המשיכה לשמור על זהות יהודית חזקה בתוך סביבה רב-לאומית, שהיתה תחת שלטון זר עד למלחמה הגדולה, עברה משליטה עות'מנית לשליטה הבסבורגית ואיפשרה תביעה מעין זו. המנהיגות האשכנזית ששלטה בזאגרב לא ראתה בעין יפה את גישת הקבוצה לציונות ואת בחירתם בלאומיות של התפוצה. היחסים בין ספרדים ואשכנזים הידרדרו באופן רציני ב-1924 סביב שאלת הציונות בסרייבו, והגיעו לשיא באותה מחלוקת, פולמוס סרייבו, שנמשכה עד 1928.

אי-אפשר לומר שהתנועה הספרדיסטית תרמה באורח כולל תרומה רחבה לשיפור מצב הספרדים בגולה או בארץ ישראל, אך היא הראתה שקיימת בעיה ספרדית, וכי לזו יש חשיבות ועל התנועה הלאומית היהודית לתת עליה את הדעת.

השואה הרסה חלק גדול מיהדות יוגוסלביה, יהדות שהיתה כה פעלתנית לפני המלחמה. במצב החדש שנוצר לאחר המלחמה התנדב הנוער היהודי לשורות הקומוניסטים והתנגד לציונות. בימינו אנו לא נותרו אלא כמה אלפי יהודים ביוגוסלביה.

הציונות לא היתה הדרך היחידה שבה בחרו היהודים הספרדים במזרח, הגם שהיתה החשובה ביותר. הקמת "תנועה סוציאליסטית וסינדיקליסטית יהודית יחידה במינה בעולם הספרדי", על-ידי קבוצת ספרדים וכמה בולגרים ומקדונים, שהקימו את 'הפדרציה הסוציאליסטית הפועלית של שלוניקי' במאי-יוני 1909, משתלבת בזרם של מודרניזציה, שחלף על פני היהדות הבלקנית, אף כי בא לידי ביטוי כתנועה שבאה מן היסוד. 'הפדרציה' הוכרה באותה שנה עצמה על-ידי האינטרנציונל השני. היא קיבצה אלמנטים שונים לא-יהודיים, אך חלק הארי של אלפי חבריה גויס מבין שורות הפועלים של מנהלת הטבק ומגזרים שונים של התעשייה המתעוררת, משורות בעלי המלאכה, הפקידים ופועלי הנמלים, והוא היה יהודי. עם עיתוניו, כמו: 'לה סולידרידד אובראדירה' (Solidaridad Ovradera), 'ז'ורנל דיל לבוראדור' (Journal del Lavorador), 'אבאנטי' (Avanti); עם חוברותיו, ועם ההשפעה העצומה שהיתה לו על ההמונים העמלים, תפס ארגון זה מקום מכריע בחיים השלוניקאיים. הסוציאליזם וגלגוליו בעולם המערבי חדרו

לחוגים היהודיים באמצעות השפה היהודית-ספרדית, ששימשה בספרות התעמולה בצורה קבועה, גם אם העיתונים הופיעו בשפות שונות. הסוציאליזם הציג פתח חדש להמונים, לעבר העולם שמחוץ לקהילה, וכן לכיוון המערב הלא-יהודי. הוויכוחים בין הסוציאליסטים לציונים היו חשובים. 'הפרדציה' פנתה והשפיעה על אותו קהל יעד קבוע של הציונים ופעלה באותו אקלים תרבותי, שהיה עממי בעיקרו. מגמה זו, שלא הוטלה מגבוה אלא אומצה על ידיהם, ושהיא מרכיב חשוב במודרניות, הפגינה לא רק את הפוליטיזציה של העולם הספרדי בתקופה זו של תחילת המאה ה-20, שהיתה עדיין בגדר זכות יתר של הנכבדים וצמודה לשדה הפעולה הקהילתי, אלא גם את החיפוש אחר פתרון בינלאומי לשאלת הפועלים, מעבר לבקיעים האתנו-דתיים, בהרמוניה נגד הבורגנות, ללא הבחנה דתית. צעד זה מהווה כשלעצמו שלב חדש בשחרורו של היהודי השלוניקאי ביחסו לקהילתו ולמגבלותיה, בנסיבות כגון אלה של המהפכה של "הטורקים הצעירים" שהיתה אוהדת סוג זה של התרחשות. אף על פי שבעיקרון היא פנתה לכלל הפרולטריון השלוניקאי, הפרדציה הושפעה במדיניות שאימצה לעצמה על-ידי בסיס כוחה היהודי. ב-1918 היא השתלבה במפלגת הפועלים ההלנית הצעירה. בבלגריה, ביוון וביוגוסלביה השתתפו יהודים רבים במאבק של הקומוניסטים.

★

על אדמה ספרדית נכפתה המודרניזציה על אוכלוסיות יהודיות, שנתפסו קודם כל כמיעוט דתי. תפיסה זו הצמידה את היהודי למעמדו באופן שאי-אפשר היה להכחישו. היהודי לא יכול היה לדרוש להתבולל; כל אימת שרצה לעשות זאת, נכשל. לעומת זאת, בתוך הגבולות עצמם של הקיבוצים הספרדיים קשה להכליל, שכן הנסיבות הן מגוונות ביותר. במקומות שבהם היו מדינות לאומיות, היה להן אך בקושי זמן להטמיע את יהודיהן. לפני שאלה ראו לנגד עיניהם פרספקטיבות חדשות, שהיו בתהליך של היווצרות בעולם היהודי, דוגמת הלאומיות והציונות.

המודרניזציה, כשהיתה בעלת נטיות מבוללות, עלתה על אותו שרטון. ההתבוללות, כאשר התרחשה, לא נגעה אלא לאזורים מסוימים, ואף זאת באיחור. באימפריה העות'מנית רצתה כ"ח שהיהודים ישלכו בחברה

שמסביב, ואולם בכך שלימדה אותם צרפתית והחדירה בהם את הערכים המערביים, היא עצמה כלמה את השילוב הזה. למעשה טיפחה כ"ח, בעל כורחה, את הייחוד היהודי, בניגוד לאידיאולוגיה שהיתה מובלעת בתהליך המודרניזציה.

הציונות, שהיתה אף היא מיובאת, הפכה מכשול רציני על הדרך לשילוב על-ידי כך שחיזקה את הזהות היהודית. בבלגריה, תהליך בולגריזציה אינטנסיבי שבו תמכו, לא הוביל עם זאת להתבוללות; הציונות גרמה לה לסטות מהדרך. ביוגוסלביה — מקרה דומה, אם כי ללא נוכחותה של כ"ח — התפתחות הציונות לא היתה כה מרשימה כמו בבלגריה. הספרדים פיתחו בה תנועה "ספרדיסטית", שחיזקה במידה מסוימת — במקום שהציונות תעשה זאת — את הזהות היהודית. ביוון, לעומת זאת, הצליחה הציונות להשתלט, למרות קיומה של 'הפרדציה הסוציאליסטית הפועלית' ובמקביל לה.

וכך לא היה בנמצא מודל אחד של מודרניזציה ואף לא תהליך אחד שלה. התגובות, אף הן, היו מגוונות. המודרניזציה, שנכפתה מלמעלה, הופנתה לדרכים אחרות בו במקום על-ידי בעלי העניין. בהיותה מקור לעימותים, לא יכלה לבוא במקומה של המסורת; להיפך, היא התאימה אותה להקשר החדש, ולא יכלה להגיע להמונים אלא על-ידי כריחת ברית עימה. כשלעצמה לא היתה המודרניזציה אלא תופעה שנוצלה על-ידי האליטות, שדאגו להשתלט על המנהיגות הקהילתית. וכך נמצאו הספרדים כמשך זמן רב בתווך, בין מה שניתן לכנות מסורת גוססת לבין מודרניות שבירה.

המודרניזציה של המדינות וזו של הקהילות היהודיות לא יכלו לתפקד באותו אופן, שכן מה שהיה מוטל על כף המאזניים עבור קבוצות המיעוטים האתנו-דתיות היה שונה. המודרניזציה של יהדות אירופה נתבצעה בלחץ המדינה והתפתחה במסגרתה הטבעית, במקום שבו נולד התהליך, דבר המסביר את ההבדלים שניתן להבחין בהם במקומות שאליהם יוצאה.

לאחר הקמת מדינת ישראל הועבר 'האזור התרבותי' הספרדי ארצה, יחד עם מאה אלף יהודים ממוצא איברי. נפתח דף חדש בהיסטוריה של יהודים אלה, שבמשך חמש מאות שנה ישבו בבלקנים ובאימפריה העות'מנית.

מבחר ביבליוגרפי

- מ' אביטבול, ש' בר-אשר, י' ברנאי, י' טובי, תולדות היהודים בארצות
האיסלאם, חלק שני, (מאמצע המאה התשע-עשרה עד אמצע המאה
העשרים), ערך ש' אטינגר, ירושלים תשמ"ו.
- א' כנבסה, "התנועה הציונית בתורכיה בשלהי המאה הי"ט ובהתחלת המאה
הכ"י", פעמים, 40 (תשמ"ט), עמ' 54-75.
- , "עתונים בקושטא ובסלוניקי בשירות הציונות, 1908-1914", קשר, 4
(נובמבר 1988), עמ' 11-21.
- א' לוי, "יהודי תורכיה ערב מלחמת העולם השניה ובמהלכה", פעמים, 29
(תשמ"ז), עמ' 32-47.
- ח' קשלס, קורות יהודי בולגריה, כרך ב, תל-אביב 1972.
- ד' רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי, תל-אביב תשל"ב/תשמ"ב, 2 כרכים.
- א' רודריג, חינוך חברה והיסטוריה. "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים
התיכון, 1860-1929, ירושלים תשנ"א.